

В. А. ІЛЛІНСЬКА

ПРО СКІФСЬКІ НАВЕРШНИКИ

Металеві шумкі навершники становлять одну з найбільш визначних категорій речей скіфської культури. Проте, як і багато інших речей скіфського типу, матеріал цей дуже невпорядкований, не має первісної обробки.

В публікаціях і працях з скіфської археології звичайно зустрічаються лише короткі описи навершників, і, висловлені побіжно, міркування з приводу їх призначення. З'ясуванню призначення навершників присвячена спеціальна стаття В. В. Шлеєва, в якій автор наводить досить повне зведення думок і поглядів різних авторів з цього приводу¹.

Досі ще не зроблена систематизація навершників і їх типологічна проробка. Не визначена і територія їх поширення в пам'ятках різних груп скіфської культури на різних етапах розвитку, не уточнені особливості, властиві навершникам раннього і пізнього часу, не з'ясовані основні образи оздоблення навершників і навіть не підсумовані дані про умови їх знаходження у похованнях.

Перед тим як розглядати окремі групи навершників наведемо основні дані про їх знахідки в різних пам'ятках скіфської культури.

Одним з важливих центрів зосередження навершників є скіфські пам'ятки Кубані. Більшість навершників походить з курганів біля станції Келермеської і Ульського аулу. В першому з келермеських курганів², розкопаних Н. І. Веселовським, серед численного інвентаря знайдено 14 навершників, які знаходились біля 12 загнuzданих вуздечками коней, що лежали на південному борту могили.

При конях, які лежали в західному кінці цього ряду, було знайдено два бронзові навершники у вигляді голівки коня, з довгими піднятими догори вухами, на довгій трубчастій втулці, яка зображує шию тварини (рис. 1, 1), і два навершники у вигляді округлого бронзового прорізного бубонця на довгій трубчастій втулці, яка була насаджена на залізний стержень. При інших кінських похованнях цього ряду (точніше умови знахідок не вказані) трапились: чотири залізні навершники з овально-видовженим бубонцем (рис. 1, 4—5), один бронзовий навершник у вигляді овального бубонця, оздобленого пташиною голівкою (рис. 1, 6). Біля західного краю могили виявились ще два кулястих бронзових навершники на втулці (рис. 1, 3).

В Келермеському кургані № 2 навершники також були при кістяках 8 коней, які лежали на уступі вздовж південного краю могили. Дещо вище цих коней, на нижньому уступі проти другого коня, лежав

¹ В. В. Шлеєв, К вопросу о скифских навершниках, КСИИМК, в. XXXIV, 1950, стор. 53.

² ОАК за 1904 г., стор. 86.

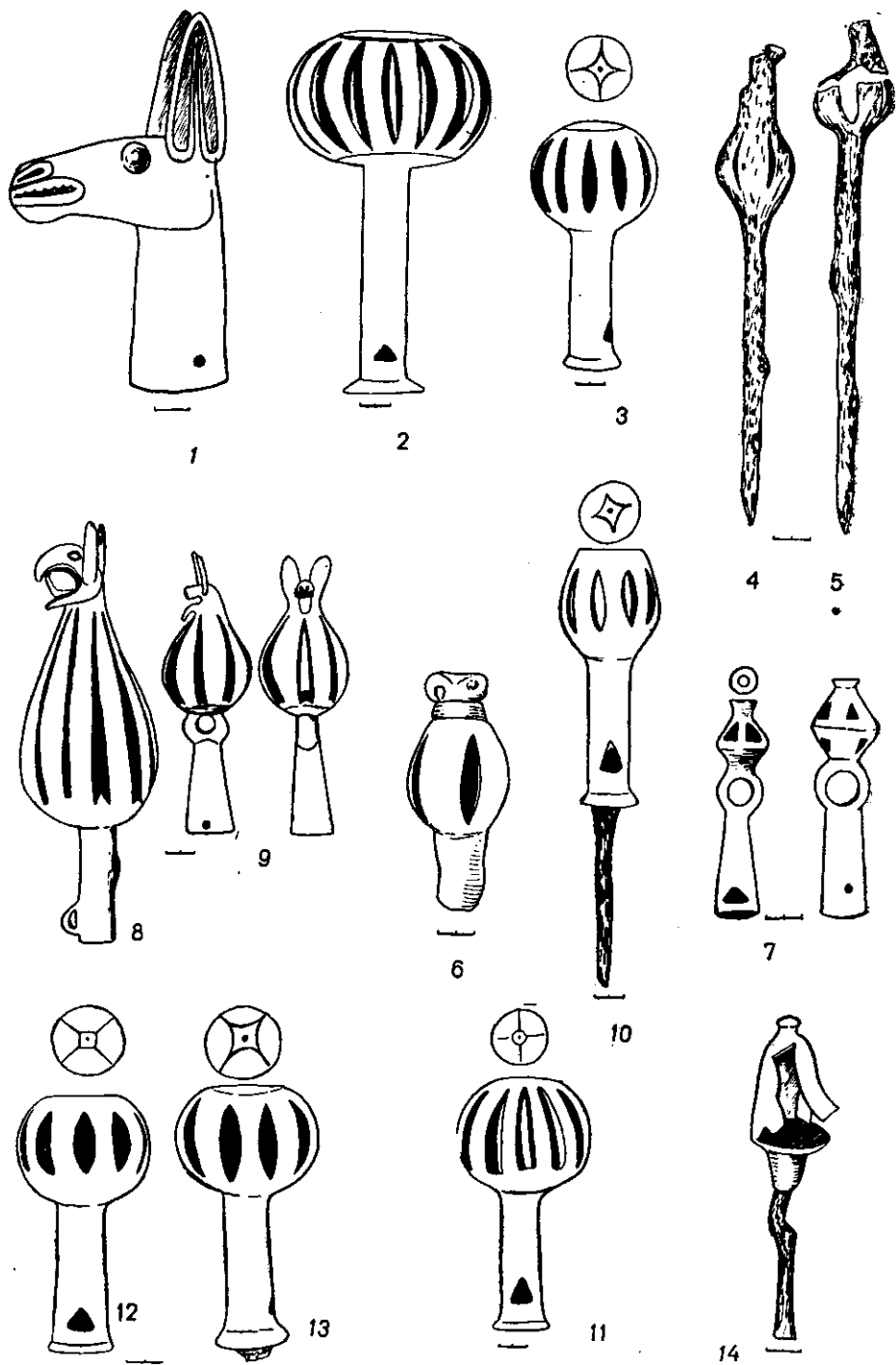

Рис. 1. Ранньоскіфські наверхники із курганів біля станиці Келермеської (Кубань).

1—7—із кургана № 1; 12—13 із кургана № 2. Н. І. Веселовського; 8—11—із курганів, розкопаних Д. Г. Шульцем. 14—із кургана біля станиці Тульської.

мідний наверхник у вигляді прорізної кулі на залізному стержні, з двома кульками всередині: проти сьомого коня знайдено подібний наверхник, тільки більших розмірів. Між цими двома наверхниками, але на верхньому уступі, знайдено ще два цілих кулястих наверхники і один розвалений на частини (рис. 1, 12, 13)³.

У розкопаному Д. Г. Шульцем кургані № 3⁴, з якого походять такі чудові речі, як золота діадема з головою грифона, срібний ритон, золоті інкрустовані прикраси з голівками левів і баранів, золота паличка-застібка, великий бронзовий казан, було знайдено також кілька наверхників. Серед них — наверхники у вигляді великих грушовидних бубонців, оздоблених голівкою грифона⁵ (рис. 1, 8) і два наверхники такої ж форми, але менших розмірів, прикрашених голівками фантастичних істот (рис. 1, 9) з довгими вухами і висунутим язиком. Між бубонцем і втулкою є кільцева муфта.

Із Келермеських курганів, розкопаних Д. Г. Шульцем, без уточнення місцезнаходження, походять два бронзових наверхники з довгими втулками. Один округлий, а другий — овальновидовженої форми (рис. 1, 10—11)⁶.

Завдяки добре встановленому датуванню келермеських курганів, всі ці наверхники належать до початку VI ст. до н. е.

В кургані, розкопаному біля Ульського аулу в 1908 р.⁷ (датується тим же часом) в кінській могилі знайдені наверхники у вигляді грушовидного бубонця на трубчастій втулці, який прикрашений плоскою ажурною прорізною голівкою грифона (рис. 2, 3).

В кургані біля Ульського аулу, дослідженого в 1909—1910 рр. і датованого V ст. до н. е., при кістяках 18 коней виявлено три наверхники у вигляді грушовидного бубонця з головою бика і два втулочні наверхники з плоским профільним зображенням орлиної голівки і підвісними дзвіночками (рис. 2, 9—11)⁸.

Слід відзначити, що всі вказані кургани були пограбовані, внаслідок чого у нас немає повних даних про поховальний ритуал і склад речей.

Умови знахідок усіх інших кубанських наверхників нам невідомі. Ці наверхники такі: два екземпляри у вигляді кулястих бубонців, прикрашених фігуркою оленя, а бронзовий біконічний бубонець на залізному стержні з станиці Махашевської (рис. 2, 1, 2)⁹; грушовидний бронзовий бубонець з станиці Тульської (рис. 1, 14).

В збірці Ермітажу зберігаються бронзові втулочні наверхники з голівкою коня, що походять з околиць Майкопа. Вони мають багато спільного з наверхниками, знайденими в першому келермеському кургані, відрізняючись меншими розмірами і петелькою між втулкою та основою голівки (рис. 2, 4).

А. П. Манцевич люб'язно повідомила нам про подібний наверхник, що зберігається в Краснодарському музеї, а також про втулочні наверхники з повернутою вертикально догори орлиною голівкою, які зберігаються там же (рис. 2, 5).

До пізнішого часу — V—IV ст. до н. е. відноситься група бронзо-

³ ОАК за 1904 г., стор. 94—95.

⁴ Архів Археологічної комісії, справа № 9, 1904.

⁵ Всього, очевидно, було знайдено 4 подібних наверхники. Три з них — один цілий і два в уламках — зберігаються в Державному Ермітажі, а четвертий, як нам люб'язно повідомила А. П. Манцевич, знаходиться в Краснодарському музеї.

⁶ Наверхники на рис. 1, 2—4, 6, 7, 9—13, рис. 2, 4, зберігаються в Державному Ермітажі і публікуються вперше. Автор висловлює сердечну подяку дирекції Ермітажу за дозвіл публікувати ці рисунки.

⁷ ОАК за 1908 г., стор. 118.

⁸ ОАК за 1909—1910 гг., стор. 147.

⁹ Смела, III, стор. 66, рис. 20.

вих наверхників у вигляді голівок оленя з стилізованими рогами, два з яких знайдені в долині Дону і зберігаються в Новочеркаському музеї¹⁰; чотири походять з кургана біля м. Анапи¹¹; два — з станиці Єлизаветинської¹² (рис. 4, 1—3).

Рис. 2. Ранньоскіфські наверхники.

1—2—із станиці Махшевської, 3—із кургана біля Ульського аулу 1908 р., 4—5—із околиць Майкопа, 6—7—із кургана біля с. Межирічка поблизу Балти; 8—із кургана № 407 біля с. Журовка; 9—11—із кургана № 2 біля Ульського аулу 1909 р.

На Сулі також лише порівняно невелика частина наверхників виявилась пов'язаною з певними поховальними комплексами.

В кургані Старша Могила (середина і друга половина VI ст. до н. е.)¹³ два наверхники у вигляді біконічного бубонця з головою

¹⁰ A. Salmony, An unknown Scythian finds in Novocherkassk, ESA. X. стор. 54.

¹¹ M. Rostovtzeff, Iranians and Greeks in South Russia, Oxford, 1922, стор. 196, рис. 224; G. Borovka, Scythian art, стор. 40, табл. VII, 3.

¹² ОАК за 1900 г., стор. 37, рис. 97, 98; G. Borovka, вказ. праця, табл. VII, Д; A. Salmony, вказ. праця, стор. 59, рис. 8—9.

¹³ МРЗ, стор. 98—99.

бика (рис. 3, 1) лежали паралельно біля південного краю могили, вершиною на південь, у безпосередній близькості від 16 кінських вуздечок, що знаходилися в південно-східному куті могили. В ці втулки були вставлені залізні стержні, від яких на віддалі двох аршин по дну могили тягнувся слід дерев'яного тліну від зотлілого дровка.

В кургані № 476 біля с. Вовківці (VI—V ст. до н. е.)¹⁴ наверхники лежали біля південної стінки могили разом з залишками вуздечки. Всього тут виявилось три пари наверхників. Дві пари у вигляді овально-грушовидних бубонців з залізними стержнями у втулках, прикрашених голівкою коня і фантастичної тварини, третя пара — втулочна, з зображенням голівки фантастичної істоти (рис. 3, 6—8).

В кургані № 477 (VI ст. до н. е.) цієї ж групи¹⁵ чотири залізних наверхники у вигляді бубонців з довгими стержнями лежали вершинами в один бік, разом з частинами кінської вуздечки і шістьма великими бронзовими дзвіночками.

В комплексі кінця VI ст. до н. е. з кургана № 7 біля с. Вовківці¹⁶ є два однакових наверхники, місцезнаходження яких у могилі, на жаль, не вказане. Бубонець і стержень наверхників зроблені з заліза, а втулка і орлина голівка — з бронзи (рис. 3, 14).

У найбагатшому із посульських курганів IV ст. до н. е. № 1 біля с. Вовківці чотири наверхники у вигляді біконічних бубонців з фігурками оленя лежали в південно-східному куті могили разом з предметами озброєння¹⁷ (рис. 4, 5—6).

Чотири подібних наверхники з оленями походять з кургана V ст. до н. е. біля с. Оксютинці¹⁸ (рис. 4, 4).

Бронзовий конус, що відноситься до цієї ж групи речей, з прикріпленими до нього 26 бронзовими дзвіночками був знайдений разом з частинами двох кінських вуздечок у гробниці з похованнями двох багатих жінок першої половини V ст. до н. е. в кургані № 4 біля с. Вовківці¹⁹.

Два наверхники з кургана біля с. Будки мають зображення фантастичної вухастої тварини з гребенем (одна з голівок під час виготовлення недолита) (рис. 3, 10—11)²⁰. Два бронзових наверхники у вигляді яйцевидного бубонця (рис. 3, 9)²¹ з головою качки, згідно з каталогом Київського музею, походять з кургана № 5 біля с. Попівки, а чотири залізних овальних наверхники (рис. 3, 4—5) — з кургана № 3 цієї ж групи²².

Інші посульські наверхники, зазначені в публікаціях, як такі, що походять «з курганів Роменського повіту», не зв'язані з певними похованнями. Такими є два наверхники у вигляді овальних бубонців, прикрашені фігурками молодого оленя (рис. 3, 3)²³: один наверхник з головою орла (рис. 3, 13)²⁴, а другий — з головою фантастичної тварини (рис. 3, 12)²⁵.

¹⁴ ЖРБ, стор. 151; ДП, VI, 433, 434.

¹⁵ ЖРБ, стор. 151; М. И. Ростовцев, Античная декоративная живопись на юге России, СПб., 1914, стор. 512, рис. 95.

¹⁶ Зберігається в ГІМ; Указатель Московского исторического музея 1893 г., стор. 353, Розкопки С. А. Мазараки 1886 р.

¹⁷ ДП, II, стор. 6, табл. XI, 224.

¹⁸ Розкопки В. В. Хвойка, 1897—1899 р., фотоархів ІІМК, III, 7735, 2630; ДП, VI, табл. VI, 436.

¹⁹ В. А. Ильинская, Курганы скифского времени в бассейне р. Сулы, КСИИМК, вып. 54, М., 1954, стор. 24.

²⁰ ДП, VI, табл. 1, 475.

²¹ Смела, III, табл. IX, 5.

²² Смела, III, табл. IX, 4.

²³ Смела, III, табл. IX, 3.

²⁴ Смела, III, табл. IX, 1.

²⁵ Смела, III, табл. IX, 2.

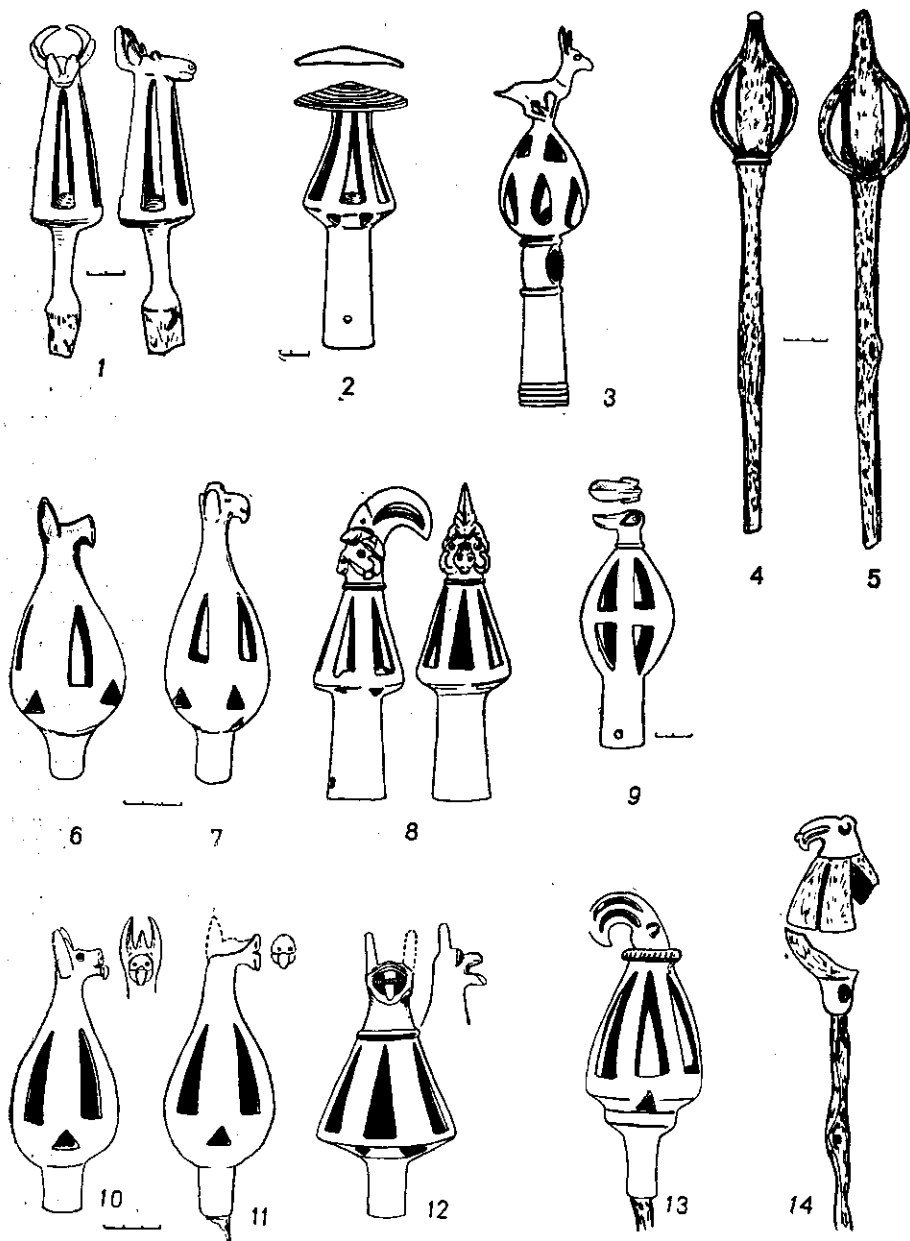

Рис. 3. Ранньоскіфські навершники Посулля.

1—із Старшої Могили; 2—із околиць Чернігова; 3—із курганів Роменщини; 4—5—із кургана № 3 біля х. Попівка; із кургана № 476 біля с. Вовківці; 9—із кургана № 5 біля х. Попівка; 10—11—із кургана біля с. Будки; 12—13—із курганів Роменщини; 14—із кургана № 7 біля с. Вовківці.

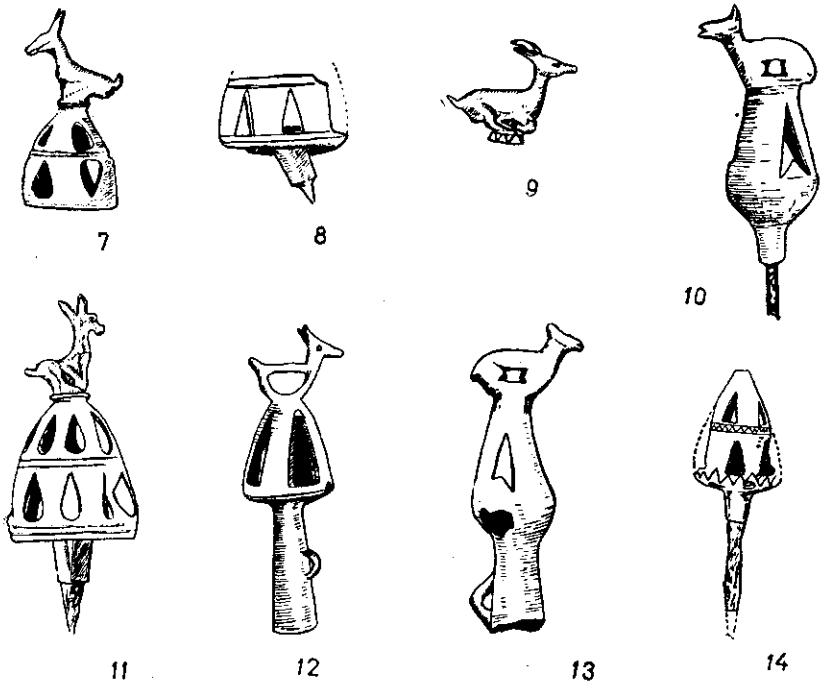
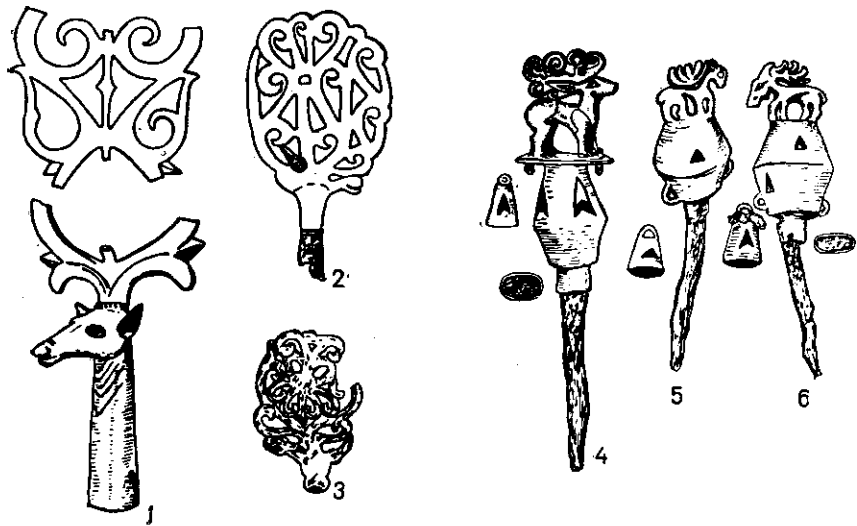

Рис. 4. Скіфські наверхники Жубані, Сули і Подунав'я.

1—із Новочеркаського музею; 2—із околиць м. Анапи, 3—із станиці Єлизаветинської; 4—із кургана біля с. Оксютинці; 5—6—із кургана № 1 біля с. Вовківці; 7—із Гернізег, Семиграддя; 8, 9, 11, 14—Румунія, Бухарестський музей; 10, 13—Дьендеш, Угорщина, 12—Шомхид—Угорщина.

Слід згадати далі найбільш північно-східну, з усіх відомих нам, знахідку наверхника на Татарській гірці в околицях м. Чернігова, який мав вигляд бубонця з грибовидною голівкою (рис. 3, 2)²⁶.

У степовому межиріччі П. Бугу і Дністра біля с. Межирічки (кол. Балтського повіту) в похованні VI ст. до н. е. виявилось два бронзових наверхники: один у вигляді грушовидного бубонця на втулці з встановленим у неї залізним стержнем, другий — втулочний з біконічним бубонцем, який прикрашений кінською голівкою²⁷ (рис. 2, 6—7).

Оригінальний бронзовий наверхник у вигляді голови грифона, який є пізнім (V—IV ст. до н. е.) наслідуванням наверхників з Ульського аулу, був знайдений біля с. Раскоїць в Молдавії (рис. 5, 10)²⁸.

Порівняно невелика група наверхників походить з скіфських курганів Правобережного лісостепу. Серед них можна відзначити два залізних наверхники у вигляді овальних бубонців з кургана середини VI ст. до н. е. № 407 біля с. Журовки²⁹ (рис. 2, 8), в якому вони лежали навхрест на дні могили між чоловічим і жіночим кістяками. В кургані, випадково розкопаному селянами біля с. Матусова, було знайдено чотири бронзові наверхники, які мали форму бубонців з звіриними голівками³⁰.

Два бронзові наверхники, прикрашені голівками тварин, були знайдені біля с. Василівки, Звенигородського повіту, Київської губернії³¹.

Цілком своєрідну групу складає серія бронзових наверхників, знайдених у скіфських степових курганах IV—III ст. до н. е.

В Олександропільському кургані знайдено дев'ять наверхників (рис. 5, 1—5). Із них два, виявлені в насипу кургана на висоті біля 4 м від підшови, серед каміння, що оточувало основу насипу, були прикрашені зображенням крилатої богині³², а один, у вигляді тризубця, мав кінці, прикрашені фігурками сидячих птахів з підвісними дзвіночками в дзьобах³³.

Під час розкопок Терещенка в західній частині кургану, «на $\frac{3}{4}$ сажня від основи» виявились залишки повозки у вигляді залізних обручів і смуг, по боках яких і під ними знаходились два наверхники з фігурками птахів на прорізній, бубонцевидній втулці з двома боковими петлями і чотири наверхники на трубчастих втулках з боковими петлями, оздоблені ажурними зображеннями крилатого чудовиська, в чотирикутній рамці, до нижнього боку якої, за допомогою отворів і спеціальних петель прикріплені підвісні дзвіночки³⁴.

В Краснокутському кургані серед залишків двох полонаних (очевидно чотириколісних) возів, складених у дві купи, було знайдено 10 наверхників (рис. 5, 6—9). У південній купі було чотири наверхники з зображенням крилатого дракона, що роздирає якусь тварину. Вони укріплені на горизонтальній підставці з трубчастою втулкою. В північній купі знайдено чотири наверхники у вигляді крилатих левів і два наверхники з бубонцевидною втулкою, прикрашені зображеннями фігурок птахів з розпушеними крилами³⁵.

Із Чортомлика походить 10 наверхників (рис. 5, 12—14), з них:

²⁶ В. А. Ильинская, Скифское навершие из окрестностей Чернигова, КСИИ, вып. 13, К., 1962.

²⁷ Смела, III, стор. 67, рис. 16.

²⁸ А. А. Нудельман, Э. А. Рикман, Навершие и клад серебрянных вещей из Молдавии, Известия молдавского филиала АН СССР, № 4 (31), стор. 129.

²⁹ ИАК, вып. 14, стор. 32—35.

³⁰ В. Б. Антонович, Археологическая карта Киевской губ., М., 1895, стор. 109—110.

³¹ Каталог выставки XI АС в Киеве, К., 1896, стор. 66.

³² ДГС, вып. I, СПб., стор. 2; Альбом, табл. 1, 8.

³³ ДГС, Альбом, табл. II, 1.

³⁴ ДГС, Альбом, табл. II, 6; III, 1—4; IV, 1—4.

³⁵ ДГС, вып. II, СПб., 1872, Альбом, табл. XXIV, 1, 2; XXV, 3, 4; XXIV, 3—5.

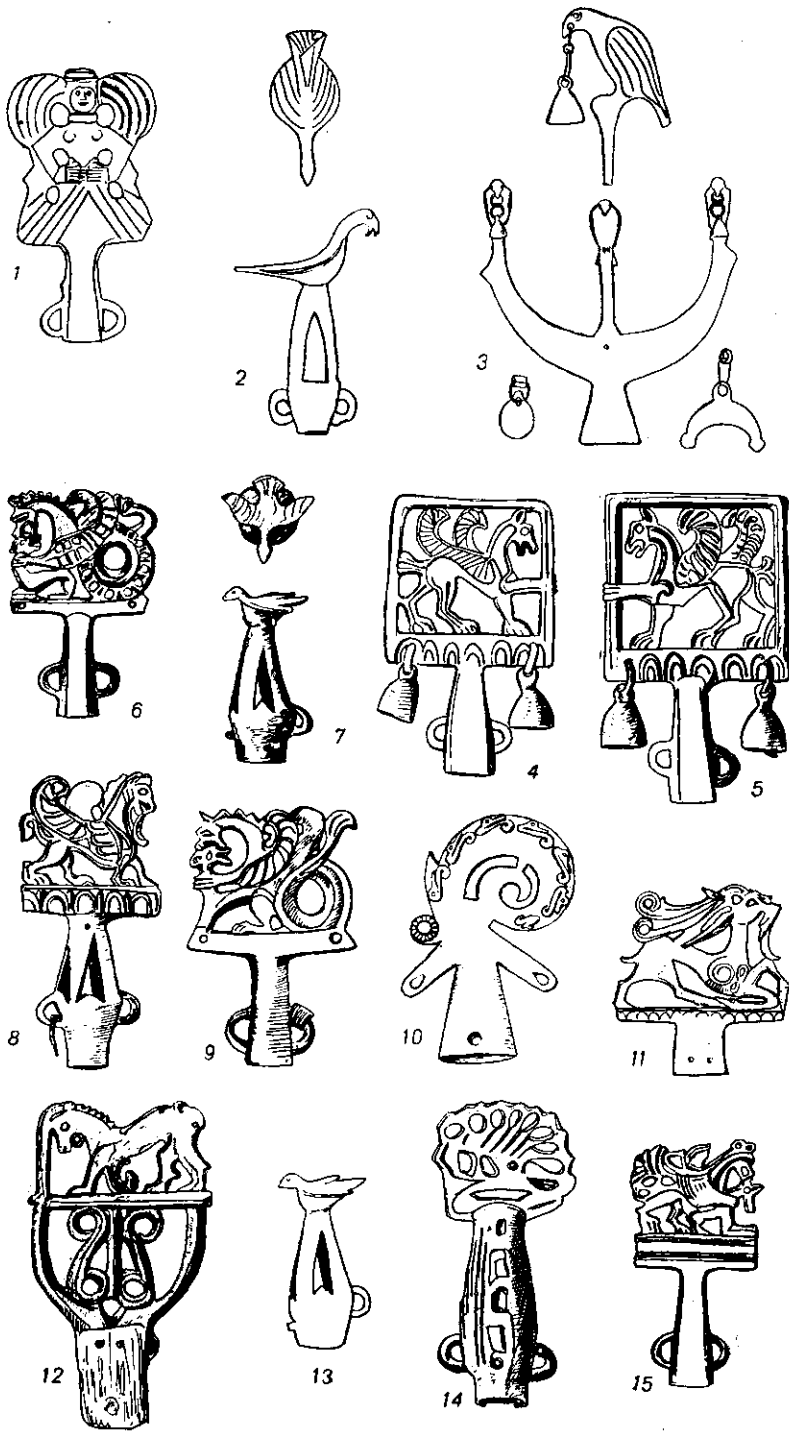

Рис. 5. Степові скіфські наверхники IV ст. до н. е.

1—5—із Олександропільського кургана; 6—9—із Краснокутського кургана; 10—із с. Розкоці в Молдавії; 11—із Чмирьового кургана; 12—14—із Чортмлика; 15—із кургана Близниці Слоновські.

чотири у вигляді прорізної стилізованої фігурки оленя (рис. 5, 14) на довгій втулці, яка має вигляд прорізного бубонця з боковими петлями; чотири у вигляді фігурки якоїсь тварини (олень?, бик?) на фігурній ажурній підставці, яка переходить у плоский лопаточковидний стержень, що прикріплювався до древка (рис. 5, 12) і два у вигляді фігурки птаха з простягненими крилами на прорізній втулці, яка має вигляд бубонця з боковими петлями (рис. 5, 13)³⁶. Всі наверхники знаходились в купі залізних і бронзових речей, серед яких переважали предмети кінської вуздечки і були виявлені в насипу кургана на глибині 6,5 м від вершини.

В кургані Близниці Слоновські, в нижньому шарі насилу, в північно-західній частині кургана біля кам'яного цоколя виявлено в купі шість залізних вудил з псаліями і чотири наверхники з зображеннями героя, який поразив крилате чудовисько, що роздирає молодого оленя (рис. 5, 15). Наверхник ажурний, плоский, прорізний, на горизонтальній підставці з довгою трубчастою втулкою, має бокові петлі³⁷.

Біля основи Чмирьового кургана були виорані чотири наверхники, які мали вигляд стилізованої ажурної фігурки оленя на горизонтальній підставці, що закінчується плоскою лопаточкою (рис. 5, 11)³⁸.

В насипу кургана біля Великої Лепетихи на глибині 3 м були знайдені чотири наверхники у вигляді фігурок сидячих качок на бронзовому прорізаному бубонці з втулкою (рис. 7, 3)³⁹.

Слід згадати також чудовий наверхник з зображенням чоловічого скіфського божества, знайдений в урочищі Лиса Гора під Дніпропетровськом (рис. 6).

Такі основні дані про знахідки скіфських наверхників на території Північного Причорномор'я, які дають можливість зробити деякі висновки.

Ранні наверхники здебільшого походять з Північного Кавказу і Посулля і зустрічаються в інших місцях лише в поодиноких випадках. Так, на Кубані відомо не менше 40 ранніх наверхників, які походять з 10 комплексів, на Посуллі — 26 наверхників з 12 комплексів. В пам'ятках правобережного Лісостепу знайдено вісім наверхників у трьох пунктах. У степовій смузі між Бугом і Дністром в одному похованні було знайдено два наверхники.

Пізнюскіфський період дає зовсім іншу картину розміщення наверхників. Основна їх частина, а саме 42 екземпляри з семи комплексів походять з степової Скіфії. На Кубані відомо лише вісім з трьох і на Сулі дев'ять з трьох комплексів. Один наверхник знайдено в Молдавії. У Правобережному Лісостепу наверхники цього часу не зустрічались.

Особливу групу, на якій ми спинимося нижче, становлять наверхники, які походять з Наддунайщини, з території Угорщини і Румунії.

* * *

Розглянемо спочатку ранню групу скіфських наверхників. Серед них, насамперед, виділяються наверхники з келермеських курганів, які мають вигляд великих ажурних кулястих бубонців більш або менш витягнутої або сплющеної форми (рис. 1), на довгих втулках, з розтрубом внизу, на яких знаходиться трикутний отвір для закріплення наверхника на стержні. Прорізи в наверхнику вузькі, меридіанальні, а їх кількість (від 7 до 12) залежить від розмірів бубонців. Верх бу-

³⁶ ДГС, вып. II, стор. Альбом, табл. XXVIII, 1—4.

³⁷ ДГС, вып. II, стор. 62. Альбом, табл. XXVI, 1—2.

³⁸ ИАК, вып. 19, стор. 114, рис. 70—72.

³⁹ ОАК за 1913—1915 гг., стор. 136, рис. на стор. 222, 275.

бонця, звичайно, плоский, у вигляді круга, і здебільшого має вигравіруваний солярний знак — хрест або чотирипроменеву фігуру. Такі знаки мають багато спільного з солярними емблемами, які постійно зустрічаються на стародавньосхідних зображеннях ⁴⁰.

Бронзові втулки навершників нерідко бувають насаджені на залізні стержні, на яких у кількох випадках виявились помітні сліди дерева.

Навершники описаного типу невідомі в пам'ятках інших груп скіфської культури. Найближче до них стоять два навершники з кургана біля станиці Мохошевської (рис. 2, 1). Останні також мають вигляд

Рис. 6. Бронзові навершники з Лисої гори під Дніпропетровськом.

ажурного кулястого бубонця на довгій втулці з закраїнкою біля нижнього кінця. На відміну від келермеських, вони прикрашені фігуркою стоячого оленя.

Ці навершники потрапили до Ермітажу разом з вудилами і псаліями кобанського типу, які походять також з станиці Махошевської. Спільність знаходження навершників і речей кінського спорядження документально не встановлена, але навряд чи вона може викликати сумнів, оскільки зображення оленя на навершниках суттєво відрізняється від ранньоскіфських і має багато спільного з зображеннями оленя в пам'ятках мистецтва епохи пізньої бронзи на Кавказі. Очевидно, О. О. Іессен правильно вказує, що махошевські навершники є найбільш ранніми з числа відомих нам для скіфської культури ⁴¹. Вони відносяться, скоріше всього, ще до VII ст. до н. е. Оскільки кулясті навершники

⁴⁰ G. Perrot, C. Chipiez, Histoire de l'art, т. II, Париж, 1884, стор. 210, 620, 647, 763; Contenau, Manuel d'archéologie Orientale, т. IV, Париж, 1947, стор. 227³; Contenau, La civilisation de Hittites, Париж, 1948, стор. 48; Ugaritika, III, стор. 8, 11, 13, 89.

⁴¹ А. А. Іессен, К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на юге Европейской части СССР, СА, XVIII, 1953, стор. 60—62.

описаного типу не зустрічаються в пам'ятках більш пізніх, ніж перша половина VI ст., то їх можна вважати найбільш архаїчними для Скіфії.

Порівняно невелику, відому поки що тільки в Прикубанні, групу становлять втулкові наверхники без бубонців. До них відносяться наверхники з голівками коня з першого келермеського кургану і околиць Майкопа, а також наверхники з орлиною голівкою з Краснодарського музею (рис. 1, 1; 2, 4, 5).

Значно більше поширення дістали наверхники з бубонцем овальної, грушовидної і біконічної форми. Деякі з них мають вузькі меридіональні прорізи, інші — прорізи трикутні, розміщені в два ряди. Здебільшого такі наверхники відлиті з бронзи, рідше — зроблені з заліза.

Залізні наверхники загалом досить однотипні. Вони мають вигляд овального бубонця з чотирма меридіональними прорізами, який зверху закінчується вістрям або шишечкою, а внизу переходить в довгий стержень, в нижній частині якого знаходиться невеликий отвір або ж петелька. Такі наверхники, як ми бачили вище, були знайдені в курганах VI ст. на Кубані біля станиці Келермеської, на Сулі в кургані № 3 біля х. Попівка, № 477 біля с. Вовківці і кургані № 407 біля с. Журовка (рис. 1, 4; 2, 8; 3, 4, 5).

Бронзові наверхники, знайдені біля с. Межирічки і станиці Тульської, мають конічний бубонець з клинчастими прорізами, шишечкою вгорі і короткою втулкою на залізному стержні (рис. 1, 14; 2, 7).

Цікава нечисленна група наверхників з невеликим бубонцем правильної біконічної форми, що закінчується зверху лійковидним розширенням з отвором в центрі, яке з'єднується з порожниною бубонця. Один такий наверхник закріплений на довгому залізному стержні з отвором у верхній третині і прорізами в два ряди походить з кургана біля станиці Махосhevської (рис. 2, 2), чотири інших — з кургана біля станиці Келермеської (рис. 1, 6, 7). Останні цікаві тим, що між бубонцем і трубчастою втулкою в них є кільцевидне розширення у вигляді муфти. Таким чином, ці наверхники зближаються з махосhevськими лише за формою бубонця, але істотно відрізняються в обладнанні нижньої частини.

Такі кільцевидні муфти між втулкою і бубонцем є у двох наверхниках з келермеського кургану № 3, розкопаного Шульцем (рис. 1, 9) і в двох наверхників, знайдених в одному з курганів Посулля. Вони мають вигляд грушовидного бубонця з двома рядами прорізів і прикрашені зверху скульптуркою молодого оленя (рис. 3, 3).

Основна маса бронзових наверхників з бубонцями овальної, грушовидної і біконічної форми прикрашена різними зображеннями в скіфському звіриному стилі. Наверхники з Келермеса (рис. 1, 5), кургану № 7 біля с. Вовківці (рис. 3, 14), кургану Роменського повіту (рис. 3, 13) прикрашені скульптурними зображеннями голівок хижих птахів. На двох наверхниках з кургану біля х. Попівка є зображення голівки качки (рис. 3, 9), а на наверхниках з Старшої Могили і кургану № 2 біля Ульського аулу — зображення голівки бика (рис. 2, 10; 3, 1).

Кінські голівки відомі в оздобленні двох наверхників з кургану № 476 біля с. Вовківці (рис. 3, 6), наверхників з курганів біля с. Межирічки (рис. 2, 6) і № 1 біля станиці Келермеської (рис. 1, 1), а також з околиць Майкопа (рис. 2, 4).

Зображення оленя на ранніх наверхниках зустрічається звичайно у вигляді цілої фігури. Такі згадувані вище фігурки оленя на наверхниках станиці Махосhevської, фігурки молодого оленя на посульських наверхниках. Цікаво відзначити, що останній образ дістав особливо велике поширення в оздобленні дунайських наверхників (рис. 4, 7—13).

Досить велику групу становлять навершники, прикрашені голівками фантастичних тварин. Як уже відмічалось, в одному з келермеських курганів були знайдені навершники у вигляді грушовидних бубонців, прикрашених голівкою грифона, з вигнутим хижо розкритим дзьобом, жаловидним язиком і довгими вухами, які стирчать (рис. 1, 8). Цікаво, що подібні голівки грифона прикрашають середню частину золотої діадеми, яка походить з того ж комплексу.

Перенесення цього східногрецького мотиву в скіфське середовище, зокрема в оздоблення навершників, привело, як нам доводилось відмічати⁴², до появи зображень невизначених фантастичних істот, в яких сполучаються місцеві скіфські і східні риси.

На навершниках з Ульського аулу (рис. 2, 3) зображена ажурна голівка грифона в профіль, у тому варіанті, в якому вона зустрічається на бронзових бляхах кінської вуздечки. Дзьоб сильно вигнутий з виділеною наддзьобною частиною. У відкритій пащі стирчить язик у вигляді вертикальної перегородки. Проте замість вуха зображено загнутий ріг, що йде від потилиці — ознака, характерна для зображень скіфського грифо-барана.

На одній парі навершників, знайдених в кургані Посулля (рис. 3, 10), голівка тварини відтворює традиційну для ранньоскіфського мистецтва голівку коня, з тією лише різницею, що тут вона має відкриту пащу, висунутий язик і гребінь між вухами — характерні ознаки грифона. Дуже близькими виявились зображення на навершниках, знайдених у третьому келермеському кургані (розкопки Шульца), тільки тут вуха, що стирчать, повернуті вперед, від чого ще більше спотворився первісний образ (рис. 1, 9).

На двох інших Посульських навершниках (рис. 3, 7) зображена профільна голівка, яка нагадує за схемою звичайні для ранньоскіфського мистецтва образи барана або грифо-барана. Але при цьому тут відсутні роги, а посередині голови знаходиться гребінь. Ще на одному роменському навершникові зображена невиразна морда звіра з оскаленою, повною зубів пащею, висунутим язиком і довгими вухами, що стирчать вгору (рис. 3, 12).

Таким чином, ранньоскіфські навершники (VI — початку V ст. до н. е.) звичайно бувають оздоблені зображеннями птаха, коня, бика, оленя, грифона і зв'язаної з ними фантастичної істоти, а також зображеннями емблеми сонця.

За винятком келермеських навершників з голівкою коня, всі інші ранні навершники являють собою порожнисті прорізні бубонці з металеву кулькою всередині.

Бронзові навершники зроблені в техніці лиття по восковій моделі з дальшою обробкою від руки. Прорізи в них вирубані гострим, безперечно залізним, зубилом, нерівні краї яких, звичайно так і залишаються незашліфованими.

Залізні навершники робились з двох овально зігнутих нахрест смуг, з викованою вгорі шишечкою або вістрям.

За методом кріплення навершники розрізняються на втулочні і стержневі, нижній кінець яких має вигляд вузького залізного стержня довжиною 20—25 см. Значна частина бронзових навершників насаджена на залізні стержні.

Нижня частина такого стержня, очевидно, вставлялась у древко, що особливо помітно на прикладі навершників з Старшої Могили, древка яких були 1,5 м довжини. Загальна довжина жердини з навершником досягла приблизно 1,75 м, для закріплення стержнів вживались, мабуть, стягуючі кільця. Так, на стержнях чотирьох залізних навершни-

⁴² В. А. Ильинская, О некоторых мотивах раннескифского звериного стиля, Доповідь на секції раннього заліза пленуму інституту археології АН СРСР, 1962.

ків з кургана № 3 біля х. Попівки були виявлені насаджені рухомі бронзові кільця, діаметр яких значно перевищував поперечник стержня. Ці кільця, можливо, насаджувались на верхню частину жердин, в які був вставлений стержень наверхника. В інших випадках для цієї ж мети могли використовуватись реміні або ж мотузки.

На нижній частині бронзових втулок і на залізних стержнях нерідко зроблені спеціальні петлі або ж отвори, до яких щось кріпилось. Це не могли бути підвісні дзвіночки, оскільки прикріплені таким чином вони повинні були торкатися до древка і це глушило б їх дзвін. Здебільшого при ранніх наверхниках дзвіночків не було знайдено⁴³.

Найбільшою різноманітністю відзначаються наверхники з ранньоскіфських пам'яток Кубані. Якраз тут виявились найбільш ранні і рідкісні їх зразки. Решта ранніх наверхників, знайдена в інших частинах Скіфії, має собі аналогії серед кубанських знахідок.

Слід також відзначити особливу близькість наверхників Сули і Кубані, яка виявилась у збігу їх форм і мотивів прикрас, оформлення окремих характерних деталей, а саме наявності своєрідного валика-комірця, який відокремлює верхню частину бубонця від звіриної голівки, влаштуванні спеціальних кільцевидних розширень між бубонцями і втулкою, наявності бокових петель на стержнях або втулках і т. д.

Наверхники у вигляді овальних, грушовидних або біконічних бубонців доживають до початку, а можливо й до середини V ст. до н. е. До найбільш пізніх відносяться наверхники із кургана № 7 біля с. Вовківці, комплекс якого може бути датований кінцем VI, можливо, початком V ст. до н. е. Три пари наверхників з кургана № 476 біля с. Вовківці і наверхники з кургана № 2 Ульського аулу 1909 р., три з яких відносяться до звичайного для раннього періоду типу грушовидних бубонців (рис. 2, 10), а два (рис. 2, 9, 11) істотно відрізняються від наверхників ранньої серії і мають багато ознак, які стануть характерними для більш пізніх наверхників. У них відсутній бубонець. Трубка втулка служить основою для повернутої вгору орлиної голівки в профіль. Зображення площинне, з ажурним прорізом в середині завитка дзьоба. Біля основи голівки, яка утворює симетричні виступи, знаходяться дві петлі для підвісних дзвіночків. Третя петля знаходиться на передній виступаючій частині дзьоба. Основний образ декорований додатково вписаними в нього різними звіриними зображеннями. Восковиця оформлена у вигляді трьох орлиних голівок, що послідовно зменшуються. Круто вигнутий дзьоб утворює самостійний мотив голівки хижого птаха. У площину одного з наверхників вписано зображення голівки грифона і фігурки гірського козла.

Плоскі наверхники без бубонця, з підвісними дзвіночками характерні для більш пізнього часу. В цьому відношенні ульські наверхники становлять ніби проміжну ланку між ранніми і пізніми серіями наверхників.

Істотні зміни форм і типів наверхників пов'язані з тим, що в V—IV ст. до н. е. бубонці в них замінюються підвісними дзвіночками. Бубонець втрачає своє колишнє значення. Форми його спрощуються, розміри зменшуються, змінюються і пропорції окремих частин наверхників. Якщо раніше звірине зображення увінчувало верхину бубонця, то тепер бубонець стає лише підставкою для великої фігури, яка прикрашає наверхник. З'являється велика група наверхників, які або зовсім не мають бубонців, або зберегли їх як пережиток в оформленні втулки. Основними частинами наверхників, таким чином, стають втулка і

⁴³ Шість дзвіночків, що були при чотирьох наверхниках з кургана № 477 біля с. Вовківці, напевно чи могли бути прикріплені безпосередньо до наверхників. На це вказують їх розміри і покладення в похованні: М. И. Ростовцев, *Античная декоративная живопись на юге России*, стор. 512.

прикраса, яка її увінчує, і підвісні дзвіночки, прикріплені за допомогою спеціальних петель.

Ранні наверхники, незважаючи на різноманітність їх варіантів, становили загалом єдину типологічну групу. В більш пізній час від загального ствола відокремлюються і дістають самостійний розвиток кілька різних типів, кожний з яких стає характерним для пам'яток тієї чи іншої локальної групи скіфської культури. Серед них можуть бути виділені наверхники кубанського, посульського і степового варіантів.

До більш пізніх, знайдених на Північному Кавказі, належать два наверхники з Новочеркаського музею, наверхники з Анапського кургана (рис. 4). В їх оформленні зустрічається постійно один і той же мотив голови оленя з рогами, стилізованими у вигляді ажурно-прорізного геометричного рисунка.

А. Салмоні відносить наверхники з Новочеркаського музею до V ст. до н. е. Вони мають вигляд реалістично виконаної скульптурної голівки оленя на довгій втулці, яка передає шию, тоді як роги сильно стилізовані і являють собою рослинно-геометричну композицію симетрично розміщених пальмет і волют.

Єлизаветинські і анапські наверхники відносяться до часу не раніше IV ст. до н. е. В обох цих випадках голівки оленя, передані в профіль, надзвичайно схематичні. Вони немов би служать основою для вигадливого геометричного ажурного орнаменту у вигляді різноманітних завитків, який передає сильно стилізовані оленячі роги.

Як справедливо відзначають М. Ростовцев і Г. Боровка, оздоблення цих наверхників цілком відповідають орнаментальному стилю оздоблення кінської вуздечки з Єлизаветинського кургана і являють собою дальший розвиток художнього стилю бронз Семибратніх і Німфейських курганів.

Відмінною рисою пізніх кубанських наверхників є відсутність у них дзвіночків. Прототипом цієї серії можуть бути, скоріше всього, келермеські і майкопські втулочні наверхники з голівкою коня.

На Сулі до числа пізніх належать наверхники у вигляді біконічних бубонців, прикрашених зверху фігуркою стоячого оленя з втулкою, що насаджена на залізний стержень. Чотири екземпляри їх знайдено в кургані біля с. Оксютинці (рис. 4, 4) і в кургані № 1 біля с. Вовківці (рис. 4, 5, 6). В наверхниках з Оксютинців стріловидні прорізи розміщені в одній ряд по верхній половині бубонців. Фігурки оленя виконані в манері скіфського мистецтва V ст. до н. е. Основою для них править горизонтальна підставка, до якої знизу прикріплені петлі для дзвіночків. У вовківських наверхників невеликі трикутні прорізи є як у верхній, так і в нижній половині бубонця. Фігурки оленя, поставлені безпосередньо на бубонець, зроблені значно грубіше. На нижній половині бубонця знаходяться дві бокові петлі. Залізні стержні цих наверхників, на відміну від усіх інших, виявились зігнутими.

Незважаючи на деяку відміну, ці наверхники належать безперечно до одного типу і не мають собі аналогій у пам'ятках інших груп скіфської культури.

Самобутню локальну групу становлять степові наверхники IV ст. до н. е. Серед них слід назвати наверхники, в яких втулка оформлена у вигляді видовженого вузького бубонця з стрілочними прорізами, по боках втулка має великі петельки (рис. 5, 2, 7, 18). Бубонець у цих випадках є удаваний. Ці наверхники прикрашені зображеннями фігурки голуба, з складеними або простягненими крилами. Оперення крила та хвіст на фігурах передані за допомогою поздовжених борозенок.

Виняток становлять наверхники з кургана Велика Лепетиха (рис. 7, 3), на яких зображена фігурка водоплаваючого птаха, схожого на качку. Ці наверхники мають справжній бубонець з кулькою всередині, відокремлений від довгої трубчастої втулки.

Стилістично єдину групу становить велика серія плоских ажурних навершників на втулках, які мають іноді форму прорізного бубонця, або на стержнях. Прикрашені вони зображеннями фантастичних звірів, крилатих чудовиськ, драконів, левів, сцен роздирання чудовиськом тварини, боротьби героя з чудовиськом і, нарешті, надзвичайно деградованих, перетворених в орнаментальну схему фігурок оленя (рис. 5). Ажурні профільні зображення інколи бувають вміщені в рамку або відокремлені від втулки горизонтальною підставкою, по боках якої знаходяться отвори для підвішування на кільцях дзвіночків. По боках

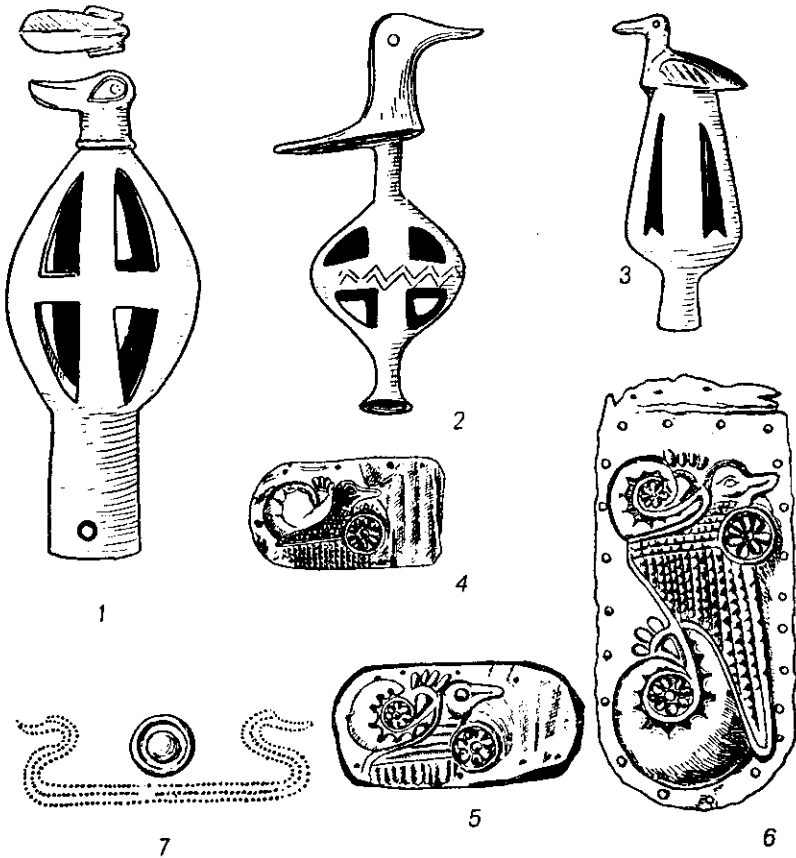

Рис. 7. Зображення гальштатських водоплаваючих птахів на скіфських навершниках і золотих прикрасах.

1—навершник із кургана № 3 біля х. Попівка; 2—із Угорщини; 3—із кургана біля с. Велика Лепетиха; 4—6—золоті прикраси із курганів № 4, 5 біля с. Борестняг на Канівщині; 7—орнамент гальштатської бронзової посудини.

втулки, в нижній частині, є дві петлі, які призначались для прикріплення чогось. В деяких випадках в цих петлях збереглися уривки шкіряних ременів. Дзвіночків, прикріплених до цих петель, знайдено не було.

Третій, найскладніший, варіант представлений степовими навершниками з антропоморфними зображеннями чоловічого і жіночого скіфських божеств.

Сюжети і стиль пізніх степових навершників глибоко відмінні від ранньоскіфських, хоч походять вони від ранніх навершників з плоским прорізним ажурним зображенням, подібних знайденим в кургані Ульського аулу. Цілком очевидно, що всі степові навершники походять з якогось одного виробничого центру. Всі вони були знайдені в курганах степової Скіфії і ніде — за її межами.

В ранньоскіфський період, протягом VI—V ст. до н. е. визначилась локальна своєрідність навершників скіфського типу, знайдених в Наддунайщині, на території Угорщини і Румунії (рис. 4, 7—14). Більшість з них має вигляд бубонців-брязкальців, прикрашених фігуркою молодого оленя — мотив відомий також в оздобленні навершників Посульської групи.

Серед дунайських навершників є зразки, цілком аналогічні ранньоскіфським — з грушовидним прорізним бубонцем на довгій втулці з боковою петлею або ж втулкою, насадженою на залізний стержень (з Шамхіда і Дьендьєша) ⁴⁴. Але поряд з ними тут зустрічаються своєрідні місцеві навершники, які істотно відрізняються за формою від скіфських. Вони мають вигляд дзвіночка з плоскою основою і втулкою в центрі. Такими є навершники з Гернієсзега і з Бухарестського музею ⁴⁵. Відмінною рисою цих і деяких інших дунайських навершників є також наявність орнаментальних елементів в обробці бубонця, таких як горизонтальні смужки чи пояски, заповнені візерунком зигзага або хреста, розташованих між верхнім і нижнім рядами прорізів бубонця ⁴⁶.

Своєрідну місцеву форму становлять бронзові навершники з Угорщини у вигляді округло-біконічного бубонця на довгій трубчастій втулці. Між верхнім і нижнім рядом прорізів проходить орнаментальний поясок подвійного зигзага. Навершник прикрашений високим стержнем з фігуркою птаха (рис. 7, 2), виконаною в чисто гальштадській манері ⁴⁷.

Залежність дунайських навершників від скіфських не викликає сумніву. Проте, очевидно, що тут досить рано склався місцевий центр їх виготовлення.

* * *

З питання про призначення навершників у науці не існувало єдиної думки. Їх називають «булавами» ⁴⁸, «значками влади» ⁴⁹, «значками начальників» ⁵⁰, «бунчуками» ⁵¹, прапорами ⁵² або штандартами, які несли в голові поховальних процесій ⁵³.

В навершниках вбачають оздоблення балдахинів, які ставились на поховальну колісницю або переносний катафалк ⁵⁴, оздоблення палаток або шатрів кочівників, встановлюваних на возах, які надягались на верхівку шатрових сох або жердин ⁵⁵ і, нарешті, оздоблення поховальних колісниць, прикріплені по кузову і дишлу ⁵⁶.

⁴⁴ M. Ebert, *Reallexikon*, XII, стор. 233, табл. 67.

⁴⁵ Рощка, *Скифские древности Семиградья*, ESA, XI, стор. 123; V. Pârvan, *Getica*, Бухарест, 1926, стор. 24, рис. 12.

⁴⁶ Hampel, *Scythische Denkmäler aus Ungarn*, 1894; V. Pârvan, *Getica*, стор. 23, рис. 11.

⁴⁷ G. Kassak, *Studien zum Symbolgut der Urnenfelder und Hallstattzeit Mitteleuropas*, Берлін, 1954, табл. 7, 19.

⁴⁸ И. А. Линниченко, *Археологические новости на Киевской археологической выставке, ЗООИД, XXI, протокол 309 заседания*, стор. 47.

⁴⁹ Смела, III, стор. 67; Д. Я. Самоквасов, *Основания хронологической классификации и каталог коллекции древностей*, Варшава, 1892, стор. 29, № 1446—47.

⁵⁰ ДП, II, стор. 21.

⁵¹ ОАК за 1882—88 гг., табл. CXLVII.

⁵² А. С. Лаппо-Данилевский, *Скифские древности*, СПб., 1887, стор. 95—96.

⁵³ Б. В. Фармаковский, *Архаический период на юге России*, МАР, 34, стор. 33, знеска 3.

⁵⁴ Б. В. Фармаковский, *вказ. праця*, стор. 33; Смела, III, стор. 67; М. И. Ростовцев, *Эллинизм и иранство на юге России*, стор. 44, його ж, *Скифия и Боспор*, стор. 307, 520.

⁵⁵ И. С. Забелин, *Древности Геродотовой Скифии*, стор. 45; Я. И. Смирнов (у викладі Бобринського), Смела, III, стор. 64.

⁵⁶ И. И. Толстой и Н. П. Кондаков, *Русские древности в памятниках искусства*, вып. II, СПб., 1889, стор. 92—93.

Говорячи про наверхники Ульського аулу, Ростовцев ладен бачити в них оздоблення колісничих втулок на зразок іранських колісниць з серпами⁵⁷. М. І. Ростовцев, Б. В. Фармаковський, А. А. Бобринський, А. Салмоні висловлюють різні погляди про можливе призначення наверхників, припускаючи, що вони могли мати різне застосування і використання. А. А. Бобринський і Я. І. Смирнов відзначають особливе значення шумливої дії наверхників.

Розглядаючи існуючі точки зору, В. В. Шлеев погоджується з думками тих авторів, які вважали наверхники приналежністю поховальної колісници. Розвиваючи цю точку зору, він приходить до висновку, що наверхники були оздобленням дишел бойових колісниць і відігравали роль розподільвача поводів.

Як аналогії ним наводяться бойові колісници стародавнього Ура, країн Передньої Азії, Греції і Закавказзя. Становлячи частину колісници, наверхники, на думку автора, виконували апотропеїчну функцію по відношенню до коней⁵⁸.

Праця В. В. Шлеева не зустріла заперечень, а висловлена ним думка була сприйнята деякими авторами. В той же час слід відзначити, що ця точка зору неприйнятна, хоча б тому, що у скіфів не було бойових колісниць, як це видно з даних археології і писемних джерел.

Античні автори були добре обізнані з скіфською кіннотою, яка становила основну силу скіфського війська. Ці повідомлення підтверджуються зображеннями кінних скіфів і предметами спорядження верхових коней у скіфських могилах. В той же час античні автори зовсім не згадують про існування у скіфів бойових колісниць. З другого боку, грецькі письменники постійно говорять про скіфські вози або повозки, запряжені биками, на яких встановлювались повстяні кибитки, які були і житлами кочівників.

Зовнішній вигляд цих повозок відомий з опису і знахідок глиняних моделей. Це масивні, великі чотириколісні (а за даними Гіпократа і шестиколесні) вози, які не мають нічого спільного з легкими двоколісними ассирійськими, іранськими і закавказькими бойовими колісницями, з якими зіставляє їх В. В. Шлеев, не говорячи вже про те, що в скіфські повозки запрягали волів, а не коней, і що дані про використання у скіфів коней як тяглової сили взагалі дуже обмежені.

Термін «скіфська колісниця» ввів у літературу М. І. Ростовцев, який намагався всемірно підкреслити зв'язок скіфської культури з стародавнім Іраном. В дійсності ж частини коліс, дишел, ступиць, знайдені в курганах Північного Причорномор'я і Кубані, являють ніщо інше як залишки скіфських повозок, які використовувались для інших цілей, мали іншу будову і упряж, ніж бойові колісници⁵⁹.

Таким чином, уявлення про скіфські наверхники як про приналежність бойових колісниць виявилось безпідставним. Наверхники також не можна розглядати як прикраси дишел або розподільвачів поводів скіфських чотириколісних або шестиколісних возів. Цьому протирічить ряд даних.

Відомо, що в похованнях зустрічається звичайно парне число однотипних наверхників (в степових курганах — 8—10), згрупованих по 2 і по 4. Наверхники, надягнуті на жердини, як це видно на прикладі Старшої Могили, мали довжину 2 м. Реконструкція двох або чотирьох

⁵⁷ М. И. Ростовцев, Античная декоративная живопись на Юге России, стор. 47—48.

⁵⁸ В. В. Шлеев, К вопросу о скифских наверхниках, КСИИМК, вып. XXXIV, М., 1950, стор. 53, 60—61.

⁵⁹ Назву «колісниця» вперше вжив І. Є. Забелін при описі залишків повозок з Олександропільського і Краснокутського курганів, ДГС, вып. I—II.

навершників на високих жердинах, як приналежності дишла і розподілювачів поводів для запряженого волами воза, є досить штучною.

Всі ранні навершники, в тих випадках, коли вдавалось визначити їх місцезнаходження, були зв'язані з похованнями верхових коней (Кубань) або ж з уздечним спорядженням верхових коней (Посулля) і в жодному випадку не були знайдені разом з залишками воза.

У степових скіфських могилах IV ст. до н. е. відомі знахідки навершників разом з залишками возів (Олександропіль, Краснокутськ), де поруч з навершниками лежала велика кількість крупних срібних і бронзових позолочених блях з отворами для нашивання і залишки тканин, до яких вони були пришиті. Це дало підставу І. Є. Забеліну висловити цінну думку, що бляхи були оздобленням кочової кибитки, а навершники одягнуті на жердини, на яких вона натягувалась⁶⁰. Даних, які б уточнювали розміщення навершників на повозках, немає. Однак знахідки чотирьох однакових навершників поруч з повозкою вказують на те, що їх найімовірніше розміщували по кутах, а знайдені попарно могли бути перед входом у повозку.

Серед старожитностей гальштатської епохи в Європі є моделі глиняних і бронзових повозок, прикрашених культовими зображеннями птахів і биків. Особливо цікаві, у цьому зв'язку, знаменита бронзова повозка з Штірії з навершниками у вигляді голівок биків по чотирьох кутах і повозка, зображена на сітулі з Вача, де по її кутах знаходяться зображення голівок птахів⁶¹.

Не відкидаючи можливості використання степових навершників IV ст. до н. е. як оздоблення повозок-жител, ми в той же час не можемо визнати, що таке їх призначення було постійним і єдиним.

В Мелітопольському кургані були знайдені частини чотирьохколісної повозки з дерев'яним ярмом для запрягання волів⁶². Проте навершників тут не виявилось. Не було їх також і при двох повозках у кургані біля станиці Єлизаветинської⁶³. В той же час в багатьох степових курганах (Чортотлик, Мала Лепатиха, Близниці, Слоновські) навершники по два і по чотири були знайдені без повозок; вони знаходились в насипу серед залишків тризни разом з речами кінського спорядження.

Отже, треба визнати, що умови знахідок навершників у скіфських курганах бувають різні і не дають уявлення про якесь єдине їх використання. Навершники зустрічаються і в могилах верхових коней або поруч з їх вуздечками, серед залишків повозок і без них, серед приналежностей поховальної тризни і, нарешті, у могилах серед звичайного поховального інвентаря (Журовка, курган № 407).

Слід відзначити ще одну обставину. Здебільшого навершники мали порівняно невелику (2—3 см) втулку або неширокий (1—1,5 см у поперечнику) стержень, отже вони закріплювались на порівняно легких та вузьких жердинах. Деякі з них (наприклад, навершники з фігуркою Папая, навершники у вигляді тризубця з фігурками птахів, роскочийський навершник) навпаки мали широку конічну втулку з поперечником основи 6—9 см. Такі навершники повинні були прикріплюватись на порівняно товстому малорухомому гострокінцевому стовпчику.

Все це вказує на те, що навершники не були частиною якогось єдиного строго визначеного предмета — повозки, катафалка, балдахіна тощо, а являли собою таку категорію речей, використання яких обумовлене, очевидно, їх культовим призначенням, могло бути дуже різноманітним.

⁶⁰ ДГС, вып. I—II, стор. 5—45.

⁶¹ J. Deshelette, Manuel d'archeologie prehistorique antique et gallo-romaine, т. II, ч. II, Париж, 1913, стор. 595, 766.

⁶² А. И. Тереножкин, Скифский курган в Мелитополе, КСИА, в. 5, К., 1955, стор. 23 сл.

⁶³ ОАК за 1913—1915 гг., стор. 153—157.

Не може бути цілком відкинута думка щодо наверхників, як прикрас особливих військових значків, про існування яких у скіфів повідомляє Ариан. З його опису виходить, що такі значки мали вигляд жердин з прикріпленими до них зшитими з різноколірних клаптів зображеннями чудовиськ. Ці жердини прикріплювались до сідлавки коней. Під час бігу коней вони надувались, трипотіли, свистіли. Такі значки використовувались для залякування ворога і допомагали відрізнати окремі загони під час бою⁶⁴.

У зв'язку з цим слід згадати, що більшість наверхників виявилась зв'язаною з похованнями верхових коней або ж кінської вуздечки. В багатьох наверхниках на втулці або стержні, крім отворів для підвішування дзвіночків, знаходяться особливі петлі або отвори, до яких щось прикріплювалось або прив'язувалось. Вище відзначалось, що на залізних стержнях наверхників з Старшої Могили збереглися на іржі відбитки тканин. Ці дані в якійсь мірі узгоджуються з можливістю використання наверхників, як наконечників військових значків.

Така різноманітність застосування скіфських наверхників знаходить собі підтвердження в документально засвідченому використанні аналогічної групи предметів у стародавній Ассирії.

На рельєфах Асурнасірпала і Салманасара III неодноразово зустрічаються повторені зображення бойових колісниць, на яких між стрілкою і візницею встановлені воєнні штандарти у вигляді високої (вище росту людини) жердини з насадженими на верхівку прорізними ажурними бронзовими наверхниками з зображенням стоячого на бичу або на двох биках бога Асура⁶⁵. Фігура божества буває замінена зображеннями присвячених йому тварин — биків або ж знаком сонця у вигляді багатопроменевої розетки. Кільцеподібні наверхники укріплені за допомогою втулки, до основи якої прикріплені стрічки.

На сценах ассирійського військового табору подібні жердини з наверхниками у вигляді солярного значка зображені укріпленими в спеціальних стойках або на колісниці перед олтарем під час богослужінь і жертвоприношень⁶⁶. Таке розміщення наверхників біля жертовника є на сцені жертвоприношення Салманасара III на березі озера Ван⁶⁷. Під балдахіном, натягнутим між увінчаними наверхниками жердинами, зображені сидячі на троні царі або воєначальники і жерці⁶⁸.

На ассирійському олтарі XIII ст. знаходиться зображення жерця, що стоїть у молитвенній позі між двома божествами з жердинами, прикрашеними наверхниками, в руках і солярними розетками на головах⁶⁹.

На залежність скіфських наверхників від наверхників стародавнього світу, зокрема хетських, ассирійських і закавказьких, у свій час звернув увагу М. І. Ростовцев⁷⁰. Як аналогії їм, він наводив наверхники з Кападокії, оздоблені фігурками гірських козлів, геральдичних груп і антропоморфних божеств, в оточенні присвячених їм тварин. Правильність визначеного М. І. Ростовцевим напряму генетичних зв'язків заперечувати не доводиться. Культові наверхники з апотропейними зображеннями богів і тварин існували в країнах Передньої Азії і Кавказу з глибокої давнини аж до I тис. до н. е. Зіставлення старо-

⁶⁴ Ариан, Тактика, ВДИ, 1948, № 1, стор. 261.

⁶⁵ R. D. Vagnett, Assyrische Palastreliefs, табл. 14 сл; Б. В. Фармаковский, Архаический период на юге России, МАР, 34, стор. 66.

⁶⁶ И. Гунер, Г. Ламер, Культура Древнего Востока в картинах, М., 1913, стор. 72; Г. Масперо, Ассирия, М., 1916, стор. 244; Vagnett, вказ. праця, табл. 150, 170, 154, 155.

⁶⁷ Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, М., 1956, табл. II, III.

⁶⁸ Vagnett, вказ. праця, табл. 141, 142, 145.

⁶⁹ G. Contenau, вказ. праця, т. II, Париж, 1931, стор. 1031, рис. 722.

⁷⁰ М. И. Ростовцев, Эллинизм и иранство на юге России, Пг., 1916, стор. 46; Rostovtzeff, Iranians and Greeks in South Russia, Oxford, 1922, стор. 56, табл. IV.

давньосхідних і кавказьких наверхників з скіфськими допомагає частково з'ясувати походження цієї групи культових предметів у скіфів і розкриває семантику їх образів.

Спинимось у цьому зв'язку на групі культових предметів, знайдених в одній з гробниць Алача Гуюк, північніше від Богаз-кея. У похованні, яке відноситься до часу не пізніше самого початку II тис. до н. е.⁷¹, були виявлені великі мідні наверхники у вигляді фігур бика і оленя з ногами, з'єднаними на вузькій базі, продовження якої становить стержень, що вставлявся в древко. В одній з фігур морда оленя покрита листком срібла, а на тілі за допомогою срібної інкрустації нанесені солярні знаки у вигляді концентричних кіл і хрестів.

У тій же могилі були округлі або чотирикутні ажурні пластини, орнамент яких становлять хрести або свастика. Ці пластини, які дістали назву «сонячних коліс» знаходились на підставці з рогів бика (рис. 8, 1—3).

Курт Біттель пише, що ці наверхники і пластинки без сумніву мали релігійне значення і були зв'язані з культом сонця, зображеного у вигляді бика чи оленя⁷². Г. Контено відзначає, що зв'язані з солярним культом бик і олень являють собою різні, залежні від місцевих культів втілення великого бога Адада або Тешуба⁷³.

Така ж ідея виразно простежується і на деяких інших хетських зображеннях XIII—X ст. до н. е. На рельєфі з Арслан-Таша (кінець XII або початок XI ст.) зображений бог Адад, який стоїть на бичу, з розеткою на верхівці тіари, пучками блискавок у руках. Як вказує Контено, на інших зображеннях з Малої Азії і Анатолії оленя, як атрибута верхового божества, нерідко заміняє бик. На рельєфі з Єнікея великий бог зображений стоячим на олені з птахом у руках. Бронзова статуетка з Малої Азії зображує великого бога через його атрибут — орла, вміщеного на рогах оленя⁷⁴.

Для нас особливо цікаве те, що хетські пам'ятки з великою виразністю розкривають культовий зміст вміщених на наверхниках зображень бика і оленя та встановлюють їх зв'язок з культом сонця і верхового божества. Вище уже відзначалось, що на ассирійських наверхниках уособленням великого бога Ашура було також зображення бика або солярної емблеми.

Характерно, що у Вірменії, на березі озера Севан, у багатих курганах XIII—XII ст., разом з частинами повозок, які збереглись, виявились бронзові наверхники з фігурами оленя і бика. За поставленими на них фігурами тварин, улаштуванням підніжжя, формою морди і трактовкою рогів оленя, вони дуже близькі до наверхників, які походять з Алача Гуюк. На кінці морди оленя знаходиться петля для кріплення дзвіночка (рис. 8, 4—6)⁷⁵.

Подібні зображення на наверхниках продовжують зустрічатись в пам'ятках Кавказу аж до кінця епохи бронзи і початку заліза. До пізнього бронзового віку відносяться два цілком однотипних наверхники, один з яких був знайдений біля с. Арчадзор у Нагірному Карабасі (рис. 8, 7)⁷⁶, а другий біля с. Толорс у Вірменії (рис. 8, 8)⁷⁷.

⁷¹ А. А. Иессен, Майкопская культура и ее датировка, Доклад на сессии отделения исторических наук АН СССР, 1962 г.

⁷² Kurt Bittel, Grundzüge der vor- und Frühgeschichte Kleinasien, стор. 28.

⁷³ G. Contenau, вказ. праця, стор. 2201.

⁷⁴ G. Contenau, La civilisation des Hittiten, стор. 178, рис. 55; стор. 147, рис. 28, стор. 149, рис. 29.

⁷⁵ А. О. Мнацкян, Повозки из курганов бронзового века у озера Севан, СА, № 2, 1960, стор. 149—150.

⁷⁶ К. Х. Кушнарева, Некоторые памятники эпохи поздней бронзы в Нагорном Карабахе, СА, XXVII, 1957, стор. 135 і далі.

⁷⁷ А. О. Мнацкян, Находки предметов бронзового века в селении Тологс, Армянской ССР, КСИИМК, вып. 54, стор. 101.

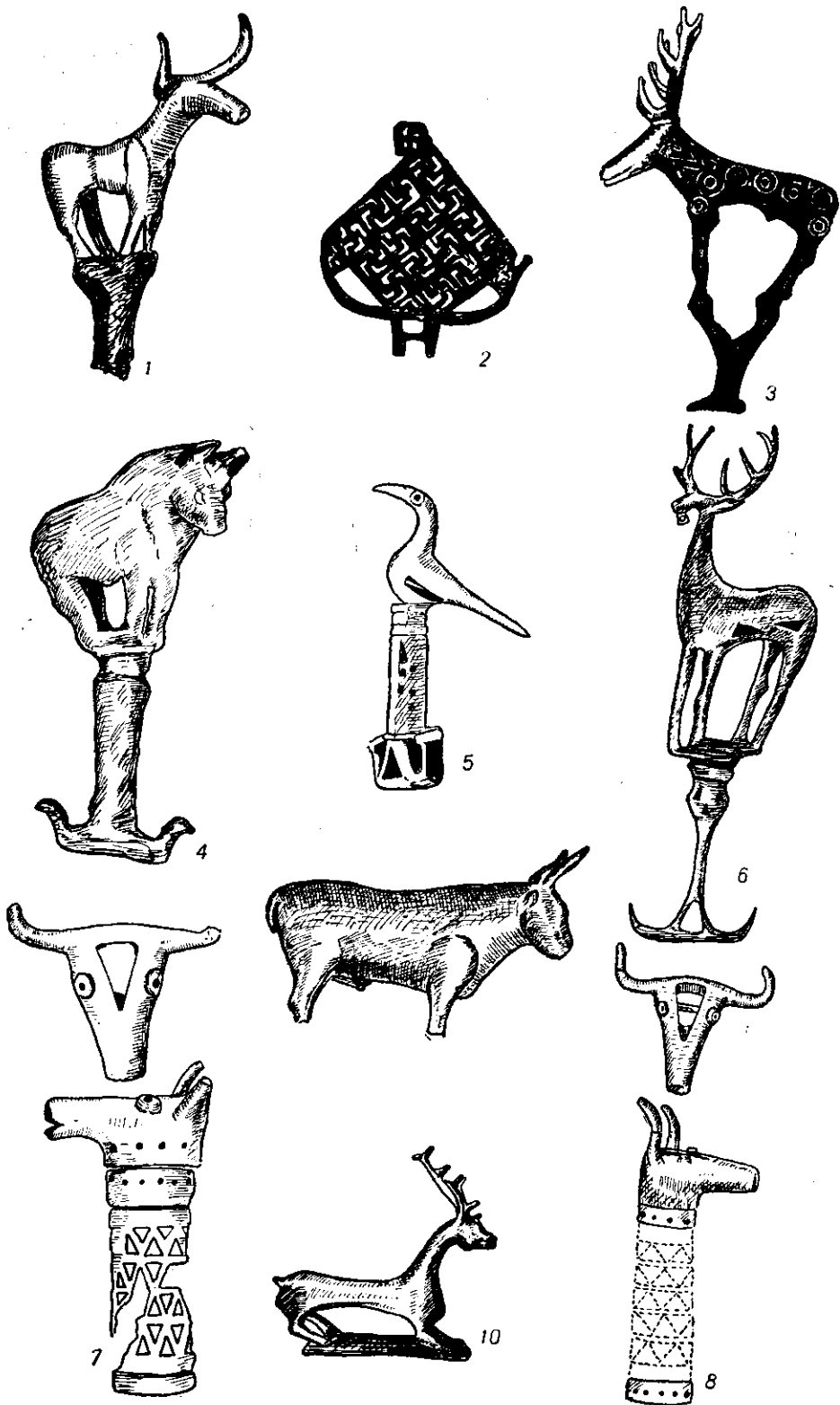

Рис. 8. Бронзові навшники епохи бронзи і раннього заліза Малої Азії і Кавказу. 1—3—із гробниці Алача Гуюк; 4—6—із курганів на березі озера Севан; 7—із с. Арчадзор в Нагірному Карабасі; 8—із с. Толорс в Вірменії; 9—10—із Казбецького скарбу.

У них довга складена втулка з трикутними прорізами закінчується головою бика з широко розставленими рогами, плоскою профільною мордою і очима, переданими у вигляді шишечок та трикутним прорізом на лобі. В могильниках кобанської культури біля сіл Верхня Кобань, Фаскау, Кумбулту, Руха, постійно зустрічаються різного роду навершники і наконечники, улюбленими прикрасами яких є голівки і прототи бика та оленя ⁷⁸.

Тальгрєн вважає, що знайдені серед предметів Казбецького скарбу фігурки бика і оленя на горизонтальній підставці становлять оздоблення навершників (рис. 8, 9—10) ⁷⁹.

Про те, що ці образи не втратили своєї давньої символіки, переконаливо свідчать два бронзові навершники Казбецького скарбу, які зображують чоловічу фігуру з жезлом у руках, що стоїть між гілками дерева у вигляді вертикального ряду голівок биків з круто вигнутими рогами. На невеликому бронзовому наконечнику з Комунти аналогічна фігура зображена стоячою між гілковидними рогами оленя ⁸⁰. Аналізуючи ці навершники, Тальгрєн приходять до висновку, що на них зображено верховне чоловіче божество — бог сонця, родючості, народження і життя ⁸¹ і зв'язує цей образ з колом малоазійських релігій, зокрема з сіро-хетським божеством Тешубом.

Безсумнівно, ця ж ідея уособлення плодоносних сил природи подана і в скіфському навершнику IV ст. до н. е. з зображенням бородатої фігури чоловічого божества, оточеного рядом космічних символів. На думку Б. М. Гракова і М. І. Артамонова, ця фігура зображує скіфського бога Папая, який подібно Зевсу, був батьком богів і людей, предком — родоначальником, який злився з культом космічного божества ⁸².

Надзвичайно цікаво відзначити, що зображення бика і оленя на скіфських навершниках виявляють самий безпосередній зв'язок з кавказькою групою зображень. Нами вже відзначалось, що фігура оленя на найраніших скіфських навершниках біля станиці Махшевської не має нічого спільного з традиційним образом оленя, ранньоскіфського мистецтва. В той же час за поставленням корпусу, формою морди, трактовкою рогів ця фігура близько нагадує кобанські образи, а також фігурки оленів на навершниках з Алача Гуюк і курганів на березі озера Севан.

Навершники з Старшої Могили становлять досить близьку паралель навершникам з голівкою бика з Толорса і Арчадзора. Ця схожість виявляється в однаковій постановці голови, трапецієвидному контурі морди, сплюсненому профілі, передачі очей у вигляді шишечок. Збіг ряду характерних деталей у зображеннях бика і оленя кавказьких і скіфських навершників такий істотний, що змушує припускати наявність тут певного генетичного зв'язку.

Передньоазіатські і кавказькі аналогії допомагають розкрити культовий зміст образів бика і оленя на скіфських навершниках, встановити їх зв'язок з культом сонця, верховного божества та ідеї родючості. Очевидно, ця ж символіка закладена і в ряд інших зображень на скіфських навершниках — коня, грифона і птаха.

Є дані, які вказують на те, що у скіфів кінь був твариною, присвяченою божеству сонця. За повідомленням Геродота, у массагетів, спорідненої скіфам іраномовної народності, головним божеством був бог

⁷⁸ МАК, VIII, табл. СХVII, СХVIII.

⁷⁹ Tallgren, *Caucasian monuments*, ESA, V, 1930, стор. 156.

⁸⁰ Там же, стор. 158, рис. 75а.

⁸¹ Там же, стор. 163.

⁸² М. И. Артамонов, *Антропоморфные божества в религии скифов*, Археологический сборник Гос. Эрмитажа, вып. 2, Л., 1961, стор. 75.

сонця, якому приносили в жертву коней: «Зміст цієї жертви такий: найшвидшому із богів вони присвячують найшвидшу із тварин» (Геродот, I, 316). У сарматів і у скіфів, в пантеоні яких був бог сонця Гойтосір, кінь був основною жертвовною твариною (Павсаний, I, XXI, 3; Геродот, IV, 16).

Емблема сонячного диску є постійним мотивом прикрас на ранньоскіфських предметах кінської вуздечки⁸³. Серед прикрас кінського спорядження зустрічаються бляхи у вигляді знака сонячного колеса — свастики, кінці якого оформлені у вигляді повернутих у профіль кінських голівок⁸⁴.

В релігії багатьох народів кінь є твариною, тісно пов'язаною з сонячним культом. Про це красномовно свідчить сонячна колісниця Трундхольма, яка являє собою сонячний диск на повозці, запряженій конем⁸⁵. Моделі сонячних колісниць, запряжених конем, походять з Прозімно і Ра Шамра⁸⁶. Аналогічні зображення є також на повозці з Сіроса⁸⁷. У грецькій міфології видатне місце займає образ променистої колісници Геліоса, яка запряжена квадригою небесних коней. В Ірані з культом сонця пов'язаний кінний бог Мітра і т. д.

Крім скіфського світу, наверхники з зображеннями коней відомі і на Кавказі. Наверхник у вигляді голівки коня був знайдений під час розкопок на Кармір-Блурі⁸⁸. Фігурки коня з ногами, що сходяться до підніжжя наверхника і переходять у стержень, походять з Гірського Дагестану⁸⁹. А. П. Круглов відносить їх до середини I тис. до н. е. і зіставляє їх в часі з казбекським скарбом (рис. 9).

На менш очевидний зв'язок зображень скіфського орла і грифона з культом небесної сфери та сонячного божества. Надзвичайно симптоматична в цьому зв'язку є поява на наверхниках зображень водоплаваючого птаха (рис. 7) — мотиву взагалі досить рідкісного для скіфського мистецтва, особливо його раннього етапу. В той же час добре відомо, що зображення водоплаваючого птаха є найбільш поширеним символом сонця в пам'ятках гальштатського періоду в Західній Європі. Досліджуючи культові колісници та інші зображення гальштатської епохи, І. Дешелет постійно відзначає поширеність на них мотиву сонячної повозки або човна, який тягнуть лебеді, а також зображення солярного диску з двома протомами лебедя по боках або ритмічно повторюваними зображеннями водоплаваючих птахів і солярних знаків і робить висновок, що лебідь був головним компаньйоном сонця в релігійних уявленнях населення Південної, Центральної і Північної Європи в епоху кінця бронзи і початку заліза⁹⁰. Обширний матеріал з цього питання зібраний у монографії Г. Коссака⁹¹. Аналізуючи культову колісницю з Дупляя, Д. Божкович трактує її, як колісницю сонячного божества, яку тягнуть лебеді (рис. 10, 2) і відзначає, що традиції, які зв'язують образи водоплаваючого птаха і сонця сягають аж до неолітичних писаниць Фінляндії і Скандинавії⁹².

⁸³ В. А. Іллінська, Скіфська узда VI ст. до н. е., Археологія, XIII.

⁸⁴ Смела, III; ДГС, табл. XXIII, 7; ИАК, в. 19, стор. 162, рис. 5; МИА, № 50, 1950, стор. 185, рис. 23; ESA, XI, стор. 97; ОАК за 1904 г., стор. 125.

⁸⁵ J. Déchelette, Manuel d'archéologie préhistorique celtique et gallo-romaine, т. II, ч. I, Париж, 1914, стор. 414.

⁸⁶ D. Bošković, Quelques observations sur le char cultuel de Dupljaja, Archaeologia Jugoslavica, т. III, Beograd, 1959, стор. 41.

⁸⁷ J. Déchelette, вказ. праця, стор. 416.

⁸⁸ Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, М., 1959, стор. 178, рис. 40.

⁸⁹ А. П. Круглов, Культурные места горного Дагестана, КСИИМК, вып. XII, 1946, стор. 38, 39.

⁹⁰ J. Déchelette, вказ. праця, т. II, ч. I, стор. 421.

⁹¹ G. Kossack, Studien zum Symbolgut der Urnenfelder — und Hallstattzeit Mitteleuropas, Berlin, 1954.

⁹² D. Bošković, вказ. праця, стор. 41.

Очевидно, під гальштатським впливом зображення водоплаваючого птаха проникає в Скіфію і утверджується тут як один із символів сонця на навершниках.

Величезний інтерес в цьому зв'язку має група золотих блях, які служили оббивкою налучників і якихось інших предметів з курганів другої половини V ст. до н. е. на Канівщині⁹³. На цих бляхах зображена голова орла, виконана в традиції скіфського мистецтва V ст. до н. е. Семантичне значення образу підкреслено зображенням орлиного ока у вигляді солярного знака розетки. Подібна розетка буває вписана в

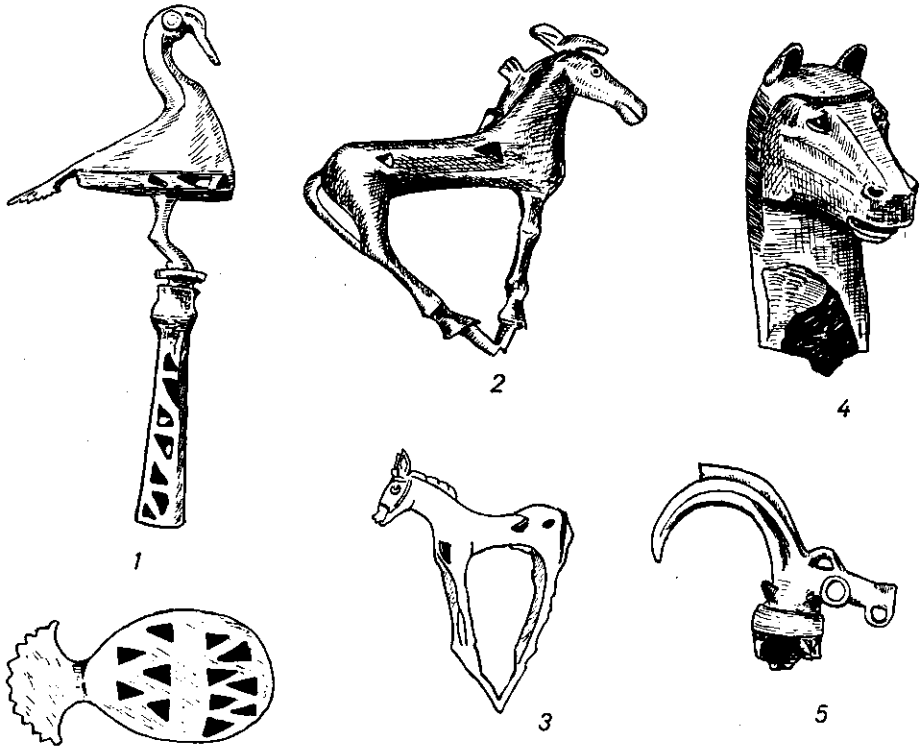

Рис. 9. Кавказькі навершники епохи бронзи і раннього заліза.

1—5—Квемо-Сасіреті, Грузія; 2—3—із Гірського Дагестану, 4—із Кармір-Блура.

середину завитка дзьоба. Доповненням цього образу може бути майстерно вписана в зображення голівка і фігурка водоплаваючого птаха, виконані в чисто гальштатській манері. Тулуб і хвіст птиці становлять надзьобник голівки орла. Будучи перевернутим, зображення має вигляд гальштатської пташки, оточеної солярними знаками. Дані пластинки являють собою надзвичайно цікавий приклад синкретичного злиття образів скіфського орла і гальштатського лебедя, як солярних символів.

Зображення фігурки водоплаваючого птаха з розпущеним хвостом на довгій втулці є і на знахідках навершників, які походять з Кавказу⁹⁴.

Скоріше за все, зображення тих чи інших тварин на скіфських навершниках вибирались не випадково, а у відповідності з їх символікою. Разом з тим, легко помітити певну невідповідність між основним складом образів в ранньоскіфському мистецтві, і набором зображень на ранньоскіфських навершниках.

⁹³ Смела, III, табл. XVIII, 14; ДП, III, табл. IX, X; ДП, II, табл. IX, 427.

⁹⁴ G. Nioradze, Der Verwahrfund von Kvemo-Sasirethi, ESA, VII, стр. 91.

Наприклад, образ бика, який займає таке помітне місце в прикрасах навершників, фактично відсутній серед зображень на інших скіфських виробих із золота, бронзи і кістки. Окремі відомі зображення, подібні зображенням бика на рукоятці келермеської сокири, прямо зв'язані з впливом урартійського мистецтва.

З навершниками зв'язано одне з найбільш ранніх проникнень до скіфського середовища образу стародавньосхідного грифона і підкорення ним ряду скіфських образів, у тому числі образів коня і грифобарана. Зображення оленя на навершниках виконані не в скіфській, а

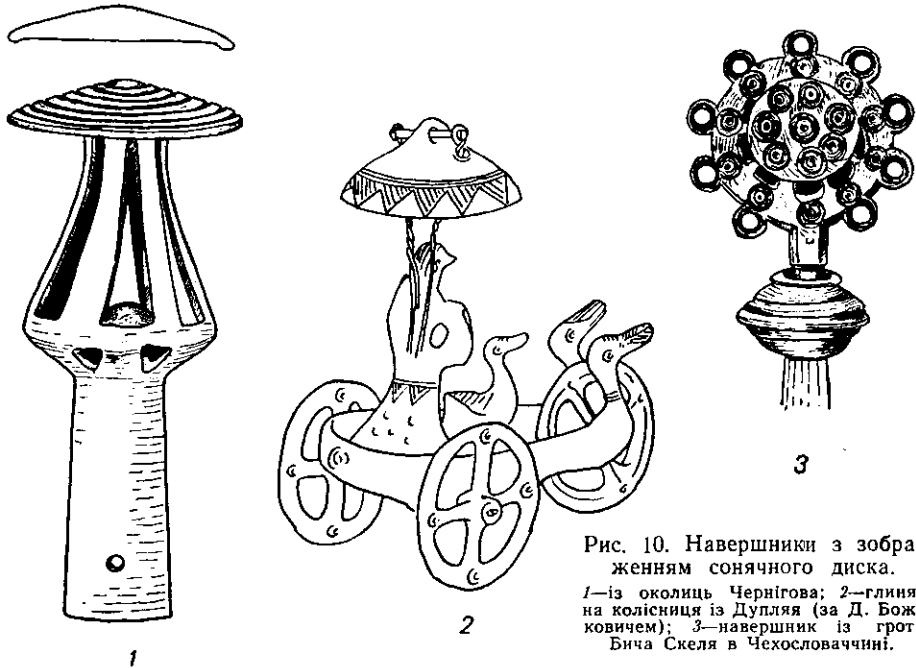

Рис. 10. Навершники з зображенням сонячного диска.

1—із околиць Чернігова; 2—глиняна колісниця із Дулляя (за Д. Божковичем); 3—навершник із грота Бича Скеля в Чехословаччині.

в кавказькій і передньо-азіатській манері. Зображення водоплаваючого птаха запозичене із гальштатського мистецтва.

З другого боку, на навершниках відсутні зображення скіфського оленя і грифо-барана, хижака котячої породи, гірського козла і т. д.

Культова символіка скіфських навершників з найбільшою виразністю проявилась у вигляді хреста або чотирипроменевої фігури, які знаходяться на кулястих келермеських навершниках, а також у вигляді круглого щитка з сімома концентричними колами на навершнику з околиць Чернігова. Аналогічні зображення у вигляді семи концентричних кіл є на верхній алтарній стороні скіфських глинобитних жертвників Пастирського і Матронінського городищ, які також зв'язані з культом сонця та ідеєю родючості⁹⁵.

Круглий опуклий зонтоподібний щиток, знайдений разом з культовою колісницею із Дулляя цілком переконливо реконструюється Д. Божковичем, як зображення сонячного диску над головою сонячного божества⁹⁶. Бронзовий навершник, що зображує сонце, оздоблений візерунком із концентричних кіл, походить з грота Бичої Скелі в Чехословаччині⁹⁷ (рис. 10).

⁹⁵ В. А. Ильинская, Скифское навершие из окрестностей г. Чернигова, КСИА, вып. 12; Е. Ф. Покровская, Жертвенники раннескифского времени у с. Жаботин, КСИА, вып. 12.

⁹⁶ D. Bošković вказ. праця, стор. 41.

⁹⁷ H. Wankel, Bilder aus der Mährischen Schweiz und ihrer Vergangenheit, Вена, 1882, стор. 407.

Очевидно, і круглий щиток чернігівського навершника також являє собою ніщо інше, як зображення сонячного диска.

У скіфських степових курганах IV ст. до н. е. склад образів значно змінюється і ускладнюється. Антропоморфізація скіфського пантеону під впливом грецького мистецтва приводить до появи навершників, присвячених різним скіфським божествам, серед яких дослідники розрізняють навершники з зображеннями верховного скіфського бога Папая, крилатого жіночого божества, можливо богині Арімпаси, Геракла—Таргітая⁹⁸. Цей крок у розвитку скіфських релігійних уявлень, який проявився у зміні складу зображень на навершниках, потребує спеціального вивчення, що далеко виходить за рамки даної статті.

На закінчення огляду спинимось на так званому навершнику Красномаяцького скарбу ливарських форм пізньозрубної культури. В прорисовці з матриці цей предмет дійсно дуже схожий на втулочні овальні навершники з меридіональними прорізами⁹⁹. Насправді ж, як нам довелось переконатись при вивченні матриць Красномаяцького скарбу в 1960 р. в Одеському археологічному музеї, ця ливарна формочка використовувалась для відливання не навершників, а порівняно невеликої (9,5 см довжиною) втулочної овальної булави з шістьма поздовжніми опуклими ребрами (рис. 11). Те, що на рисунку матриці сприймається як прорізи, в дійсності є жолобками для відливки виступаючих граней. Найближчою аналогією цього предмету є втулочна булава, знайдена К. В. Сальниковим у похованні андронівської культури.

Таким чином, відпадає раніш прийняте уявлення про появу навершників скіфського типу в зрубній культурі пізнього бронзового віку в Північному Причорномор'ї і безпосереднього зв'язку Красномаяцького скарбу з скіфською культурою.

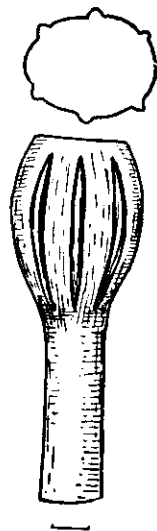

Рис. 11. Булава, відлита на матриці Красномаяцького скарбу.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена рассмотрению культовых металлических шумящих наверший, составляющих одну из наиболее достопримечательных категорий вещей скифской материальной культуры.

Большинство раннескифских наверший происходит из курганов Кубани и Посулья. Значительно реже встречаются они в памятниках других территорий Скифии. Позднескифские навершия происходят в основном из степных скифских курганов. Известны они также на Кубани, Суле. Отсутствуют в Правобережной Лесостепи.

Раннескифские навершия (VI, начало V в. до н. э.) отличаются от более поздних (V—IV вв. до н. э.) по форме и орнаментации. Большинство раннескифских наверший имеет вид полых прорезных бубенцов с металлическими шариками в середине. Сверху они украшены изображениями животных: оленя, быка, лошади, птицы, грифона, фантастического существа, а также изображениями эмблемы солнца. Встречаются также втулочные навершия без бубенца, украшенные головкой коня или птицы.

⁹⁸ М. И. Артамонов, Антропоморфные божества в религии скифов, Археологический сборник, Изд-во Гос. Эрмитажа, вып. 2, 1961, стор. 68; Б. Н. Граков, Скифский Геракл, КСИИМК, вып. XXXIV, 1950, стор. 12.

⁹⁹ И. В. Фабрициус, Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР, стор. 38; О. А. Кривцова—Гракова, Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы, МИА, № 46, 1956, стор. 134.

В более позднее время получают развитие несколько локальных типов наверший, каждый из которых становится характерным для той или иной группы скифской культуры. В IV в. до н. э. могут быть выделены: степной, кубанский и посульский типы скифских наверший. С VI—V вв. до н. э. определились самобытные черты наверший скифского типа в памятниках Подунавья.

Нельзя согласиться с точкой зрения В. В. Шлеева, что скифские навершия являлись украшением дышел колесниц и служили распределителями поводов. Условия находок их в погребениях весьма разнообразны. Навершия встречаются в могилах верховых лошадей, вместе с уздечками, с остатками повозок и без них, среди приношений погребальной тризны и, наконец, просто в составе погребального инвентаря. Очевидно, навершия не составляли часть какого-то одного строго определенного предмета. Применение их было обусловлено их культовым назначением и могло быть самым различным.

Следует признать правильность гипотезы М. И. Ростовцева о генетической зависимости скифских наверший от наверший древневосточного мира, — хеттских, ассирийских, закавказских. Особенную близость обнаруживают навершия Скифии и Кавказа. Очевидно путь проникновения этой группы предметов шел из стран Передней Азии через Кавказ.

Символы, изображенные на раннескифских навершиях, указывают на связь с культом солнца и идеей плодородия.
